

H. SZILÁGYI ISTVÁN (SZERK.): JOGTUDAT-KUTATÁSOK
MAGYARORSZÁGON 1967–2017 (BUDAPEST: PÁZMÁNY PRESS 2018) 354.

1. A H. Szilágyi István által szerkesztett tanulmánykötet célkitűzése, hogy bemutassa a hazai jogtudat-kutatások szakaszait, fejlődését, irányait, a módszertani dilemmákat, és a kortárs problémákat; valamint a szerkesztő az előszóban kiemeli, hogy a kötet elősegítheti a hazai jogszociológiai műhelyek közötti szakmai párbeszédet is. A kötet szerzői több szálon is kötődnek az MTA TK Jogtudományi Intézetének falai között működő Interdiszciplináris Jogi Kutatások Csoportjához, az MTA TK Politikatudományi Intézetéhez, valamint a PPKE JÁK Jogbölcseleti Tanszéke mellett működő Jogszociológiai Kutatócsoporthoz. A kötetben szereplő tanulmányok szerzői: Boda Zsolt, Fekete Balázs, Gajduschek György, H. Szilágyi István, Jankó-Badó Andrea és Róbert Péter. A kötetben összefoglalt eredmények legnagyobb része *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés* című kutatási projekt keretében született, míg a kötet *A jogászképzés színvonalának emelését célzó programok 2016* támogatásával jelenhetett meg.

A jogi kultúra és a jogtudat vizsgálata népszerű kutatási téma a jogszociológusok körében mind Magyarországon, mind nemzetközi szinten, amelyre bizonyíték a témában megjelent számos szakmai írás, kötet, köztük ez a tanulmánykötet is. A két fogalom meghatározása és a köztük lévő különbség felrajzolása nem egyszerű feladat. Talán a legegyszerűbben ezt így lehet megtenni: a jogtudat magában foglalja a jogi ismereteket és a jogi attitűdöket (vélemények és ismeretek), míg a jogi kultúra inkább társadalmi/csoport- jelenség, amely utal a jog társadalmi környezetére és a jogrendszerre is. A kötetben szereplő tanulmányok és a bemutatott egyéb kutatások esetében a szerzők minden esetben meghatározzák, hogy mit tekintenek, vagy

az ismertetett kutatás mit ért a jogtudat vagy a jogi kultúra fogalma alatt – annak érdekében, hogy elkerüljék a fogalmi bizonytalanságokat.

2. A kötet három nagy részből áll, az első részben a hazai jogtudat-kutatások történetét, irányait, területeit és fókuszait mutatja be, kiemelt figyelemmel a Kulcsár Kálmán által vezetett 1965-ben folytatott kutatás elméleti, módszertani alapjaira, illetve az empirikus felmérés eredményeire. E kutatással szemben kritikai észrevételeket is megfogalmaz a kötet, amelyet a kutatás megismétlését bemutató tanulmányból ismerhetünk meg. A kutatás mind a mai napig hatással van a kortárs felmérésekre is, a kutatók szívesen nyúlnak vissza Kulcsár munkájához, amely így lehetőséget ad – az egyébként csak ritkán elvégezhető – longitudinális elemzésekre is. A rendszerváltást megelőzően emellett még több kutatást is végeztek, ezek közül fontos kiemelni Sajó András széleskörű tevékenységét. Sajó a jogi kutatásokba egy újabb dimenzióit is beemelt, mégpedig az érzelmek dimenzióját, habár – ahogyan a tanulmány is megjegyzi –, csak a 2010-es években fejt ki részletesebben ezt a gondolatmenetet. Az érzelem „mint a személyek és szociális intézmények közötti dimenzió”¹ gyakran elutasított nézőpont a tudományban.

„Azoknak a jogtudósoknak, akik felkészültek arra, hogy megértsék az érzelmeket nemcsak egyszerűen, mint a racionalitástól való elmozdulás, hanem mint egy megerősítő módja az aggodalomnak és a válasznak, a jog és az érzelmek perspektívája olyan utat kínál, amely mind a jogi szereplők részére, mind az intézményekhez hozzáadhat és befolyásolja az emberi tapasztalatok döntő dimenzióját.”²

Ahhoz, hogy megértsük ezeket az aggodalmakat, véleményem szerint szükséges bevonni az akadémiai klímába az érzelmi klímát is, amely új megvilágításba helyezheti a jogtudat-kutatásokat.

A fejezet továbbá bemutatja a rendszerváltást követő jogtudat-kutatásokat, amelyek még inkább interdiszciplináris jellegűek, a kriminológia, pszichológia, politikatudomány és akár az antropológia szemlélete is helyet kap ezekben, ezzel még szélesebb körű ismereteket adva a hazai jogi kultúráról, jogtudatról, jogtudatosságról. A tanulmánya egy igen fontos kérdésre világít rá, mégpedig a módszertan és a módszertani megalapozottság fontosságára. Ahogyan Eugen Ehrlich is felteszi a kérdést: „Mármost hogyan derítsük fel az okiratba nem foglalt, ám meglehetősen számottevő s fontos élő jogot?”³ Szerencsére maga Ehrlich meg is adja a választ erre a kérdésre: „nyilvánvalóan nincs itt más lehetőség, mint jól kinyitni szemünket, és az életet figyelmesen tanulmányozva tájékozódni, az embereket kikérdezni és válaszaikat feljegyezni.”⁴ A jogtudat-kutatások – tágabban a jogszociológiai vizsgálatok – erősen

¹ Jack BARBALET: „A Macro Sociology of Emotion: Class Resentment” *Sociological Theory* 1992/2. 150–163. idézi NAGY Veronika: *A láthatatlanság ereje* [PhD-disszertáció, kézirat] (Budapest: ELTE ÁJK 2016).

² Kathryn ABRAMS – Hila KEREN: „Who’s Afraid of Law and Emotions?” *Minnesota Law Review* 2009/6. 1997–2074. idézi NAGY (1. lj.).

³ Kiss Valéria: „Az élő jog koncepciójának empirikus vizsgálata. A jogtudat-kutatások módszertani problémái” *Jogi Tanulmányok* 2014. 238.

⁴ Lásd Kiss (3. lj.) 240.

támaszkodnak a szociológiai módszerekre, ahogyan a tanulmány is kifejti: a jogtudósok által végzett empirikus kutatások néhány esetben nem állnak biztos módszertani alapon, emiatt az eredmények is megkérdőjelezhetővé válnak.

3. A kötet második része a témakör kapcsán felmerülő elméleti kérdések tisztására törekszik. A jogi kultúra, jogtudat vizsgálata nem légtüres térben zajlik, fontos meghatározni, megismerni és megérteni azokat a – H. Szilágyi István szavával élve – hatásmezőket, amelyek közrehatnak az egyéni jogtudatra, mint például a szocializáció, kommunikáció, társadalmi kontextusban értelmezve a társadalmi rétegződés vagy a társadalmi csoportok. A tanulmány kifejti (113. o.), hogy a jogi kultúra fogalma a magyar összehasonlító jogtudományok terén a '70-es évek közepén megjelent, de a jogtudomány erőteljesen a dogmatikai megközelítés keretei között maradt, amely szemlélete a társadalomtól élesen elválasztó határokat sugall. Azonban a jog sohasem lehet független a társadalomtól, ahogyan Varga Csaba fogalmaz: „a jog minden ízében társadalmi jelenség.”⁵ A tanulmány egyik kiemelkedő eleme, hogy a korábbi kutatásokban megfogalmazott „társadalmi szintű jogtudat” kifejezés helyett a „jogi kultúra” megfogalmazást tartja relevánsabbnak.

A jogi kultúra kifejezés bevezetése átvezet bennünket a következő tanulmányra, amely e fogalom történetét, a Lawrence M. Friedman-i meghatározás fogadtatását és kritikáit ismerteti. A kritikák felvetik a fogalom túlságosan általános jellegét, és a külső és belső jogi kultúra közötti distinkció hiányos kifejtését. David Nelken – a friedmani koncepció egyik fő kritikusa – egy, MTA TK Jogtudományi Intézetében tartott előadásában hangsúlyozta⁶ a módszertanilag megalapozott empirikus kutatások fontosságát is, amire a rendszerváltást követő kutatásokat bemutató tanulmány is felhívta a figyelmet. Nelken kiemeli, hogy az empirikus kutatások módszertani megalapozottsága mellett azok elméleti kidolgozottságára is nagy hangsúlyt kell fektetni. Véleménye szerint a jogi kultúra friedmani fogalma nem támogatja az empirikus kutatásokat, hiszen az nem megfelelően kidolgozott és precíz, így megnehezíti a jogi kultúra valódi konceptualizálását. A jogi kultúra fogalma igen széles spektrumot fed le, számos alterületre bomlik, viszont – ahogyan Nelken kiemeli – ezeket a területeket nem lehet egymástól elválasztva vizsgálni, mivel azok szorosan összefüggnek és hatnak egymásra. Álláspontja szerint az összehasonlító jogi vizsgálatok alkalmasak arra, hogy a jogi kultúra egyes elemeit, tárgyait empirikus igénnyel vizsgáljuk. Mivel a fogalom többféle bizonytalanságot hordoz magában, így a kutatások megtervezésekor a konceptualizálás és operacionalizálás folyamatára az átlagosnál nagyobb hangsúlyt kell fektetni, de a társadalomelméleti megalapozottság is fontos, ezt a kettősséget nem szabad egyetlen egy jogszociológiai kutatás során sem szem elől téveszteni.

A fejezet utolsó tanulmánya arra keresi a választ, hogy a jogi kultúra mennyiben változott a rendszerváltást követő közel három évtizedben. A tanulmány igen peszsimista képet fest a társadalom jogtudatáról, a polgárok jogi értékrendjéről. Az írás

⁵ VARGA Csaba: *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Szent István Társulat 2005) 286.

⁶ David NELKEN: *Rights Consciousness and Legal Cultures: Theoretical Perspectives* című workshop-előadása alapján, MTA TK Jogtudományi Intézet, 2018. április 25.

számos kutatási irányt vet fel, amely lehetőséget adna a kép árnyalásához és a hazai jogi kultúra megértéséhez akár nemzetközi viszonylatban is.

4. A kötet harmadik nagy része ez utóbbi – *A jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre* – tanulmányban felvázolt problémák egy részére reflektál. A fejezet nagy hangsúlyt fektet a módszertani aspektusra – a kutatás módszertanának, illetve az adatfeldolgozás folyamatának részletes bemutatása igyekszik a társadalomtudományokban kevésbé gyakorlott jogászok számára megismertetni az alkalmazott módszereket –, elkerülve minden olyan módszertani hibát, amelyre a korábbi kutatások bemutatásakor a szerző rávilágított. A fejezet egyik kiemelkedő érdeme az 1965-ben készült Kulcsár-féle kutatás megismérlése, amely lehetőséget ad az összehasonlításra, megismerve a két korszak közötti hasonlóságokat, eltéréseket, változásokat. A kutatás fő kérdése, hogy változott-e (nőtt-e) a jogismeret szintje ötven év elteltével, és erre a válasz az adatok alapján egyértelműen igen, e növekedésre a közoktatás fejlődése volt a legerőteljesebb hatással. Ezt a tényt továbbgondolva, felmerül a kérdés, hogy milyen mértékben növekedhetne a jogtudatosság, ha a közoktatásban még nagyobb hangsúlyt fektetnének a jogi alapismeretek oktatására. Badó Attila tanulmánya így fogalmaz:

„a társadalom jogismereti szintje a közoktatás színvonalával, azon belül a joggal kapcsolatos ismeretek oktatásának hatékonyságával is összefüggést mutat. Érdemes tehát foglalkozni azzal, hogy a közoktatásban milyen szerepet szánjunk a jogismeret fejlesztésének.”⁷

A recenzió kriminológus írója kiemelt érdeklődéssel olvasta a *Nevelés és büntetés* című tanulmányt, amely írás témája erős összefüggésben áll a kriminológiai tudással, erősítve a vizsgálat interdiszciplináris jellegét. A tanulmány érintőlegesen utal rá – de a büntetési igények megértéséhez és vizsgálatához érdemes bevonni a büntető populizmus kérdését is –, vagyis hogy a hatalom hogyan reagál ezekre a punitív igényekre. A „legyen végre rend” jelszavával a kriminálpolitika populista módon reagál a társadalom büntetőpolitikai igényeire.⁸ A tanulmány bemutatja a *European Social Survey* adatait (229. o.), melyek alapján megállapíthatjuk, hogy a súlyos büntetés iránti igény nemcsak hazánkra jellemző attitűd, hanem az egész poszt-szocialista térségre. Gönczöl Katalin megfogalmazásában:

„Közel negyedszázaddal a rendszerváltás után az állampolgárok többsége még ma sem az alapvető demokratikus értékek szerint él és ítél. A globalizáció kényszereihez, a piaci társadalom elvárásaihoz inkább alattvalóként, mint öntudatos polgárként viszonyul. Úgy tűnik fel, hogy a rendszerváltó országokban, így nálunk is, nosztalgiaiával fogadják a »felülről szolgáltatott« biztonságot.”⁹

⁷ Badó Attila: „Jogismeret a közoktatásban” *Iskolakultúra* 2015/7–8. 97.

⁸ Gönczöl Katalin: „A »büntető populizmus«” *Élet és Irodalom* 2013. szeptember 6.

⁹ Gönczöl Katalin: „Pesszimista jelentés a posztmodern büntetőpolitika klimatikus viszonyairól” *Mozgó Világ* 2010/4. 12–22.

2010 után hazánkban is erőteljesen megjelentek ezek az intézkedések, mint például a három csapás intézménye vagy a tényleges élethosszig tartó szabadságvesztés, de a felsorolást lehetne még folytatni. A szavazatszerzés igénye felülírja a hosszú távú következmények felismerésének lehetőségét. A jogismeret emelkedésének egyik okaként az iskolázottságot nevezte meg egy korábbi tanulmány, de a média tényerése is hozzájárult ehhez, viszont a média emellett fenntartja és elősegíti a büntetőpopulizmus térnyerését azáltal, hogy torz képet fest a bűnözésről vagy a büntető igazságszolgáltatásról. Így elmondható, hogy a médiának ellentmondásos szerepe van a jogtudatosság, jogi ismeretek továbbadásában. A populista büntető-igazságszolgáltatásra reflektálva a *Bizalom, legitimitás és jogkövetés* című tanulmányában a szerző kifejti (261. o.), hogy a populizmussal szemben az államnak sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetnie a megelőzésre, felderítésre, utalva a normakövető és konformitásra eleve hajlamos „társadalmi ember” elméletére.

A jogkövetés kérdése is szervesen kapcsolódik a jogtudat-kutatásokhoz, viszont egyelőre – ahogyan a szerző is megfogalmazza (268. o.) – mostoha területe ennek a nagy kutatási témának, illetve ez a kriminológia területén is kevésbé kutatott irány. A tanulmánykötetben szereplő egyik kutatás a buszmegállóknál a dohányzást tiltó szabályozás kapcsán vizsgálja a jogkövetést. Kutatásának elméleti alapjául Tom R. Tyler gondolatát hívta ki, miszerint az emberek nem azért követik a jogot, mert félnek a szankciótól, hanem mert a saját értékrendjük erre vezeti őket. A kutatás jól mutatja, hogy az angolszász elméletek néha nehezen vagy egyáltalán nem alkalmazhatóak a közép-európai régióra, azok történeti, gazdasági, kulturális jellegzetességei miatt, hiszen a kutatási eredmények cáfolták Tyler tézisének. Ezek a jellegzetességek kiegészülve a magyar jogi attitűdökkel, jól alátámasztják a következő, a „perlési attitűdökről” szóló tanulmány következtetését, miszerint hazánkban jelentős mértékű a „perlési pesszimizmus”, vagyis a magyarok nem bíznak abban, hogy lenne esélyük a bíróság előtt, ha például egy hatóság, állami szervezet vagy befolyással bíró személy ellen indítanak pert. Ezek a kutatási eredmények indikátorai az intézményi bizalmatlanságnak, mivel a bizalom meglétének egyik fontos eleme az eljárások méltányossága.

A kutatás fontos célkitűzése volt, hogy a kutatók nemzetközileg összehasonlítható adatokat is felvegyenek, annak érdekében, hogy nemzetközi kontextusba helyezve megismerhetővé váljanak a hazai attitűdök jellegzetességei. Ezt a kötetben Gibson és Caldeira (1996) híres kutatására alapozva (*The Legal Cultures of Europe*)¹⁰ végezték el. Ezt a tanulmányt gyakran használják fel az ilyen jellegű attitűdvizsgálatok alapjaként módszertani és elméleti kidolgozottsága miatt, illetve az ott kapott eredmények összehasonlítási alapként szolgálhatnak az újabb kutatások számára. A tanulmányban a magyar attitűdök elemzését olvashatjuk nemzetközi kontextusban értelmezve. A kutatás egyik fontos megállapítása, hogy a magyar jellemzők nem mutatnak lényeges eltérést a nyugati attitűdöktől, a meglévő és empirikusan kimutatható eltérések a hazai történelmi, gazdasági eltérésekben keresendők, mint például

¹⁰ James L. GIBSON – Gregory A. CALDEIRA: „The Legal Culture of Europe” *Law and Society Review* 1996. 55–85.

a szocialista múlt vagy a paternalizmus, amely jelen van mind a mai napig a politikai és jogi kultúrában. A joggal kapcsolatos attitűdök „nyugati-irányú” elmozdulása – ahogyan a tanulmány is kifejti – a „befejezetlen” polgárosodás sikerétől vagy a történelmi múlt feldolgozásától várható. Ez a gondolat visszautal az iskolázottság, oktatás fontosságára, hiszen egy stabil jövedelemmel és tudással rendelkező középosztály létével javulhatnának, megerősödhetnének a joggal kapcsolatos attitűdök.

5. A kötet tanulmányai logikusan épülnek egymásra, az elméleti és módszertani kérdések egyforma súllyal jelennek meg. Ennek megfelelően az az elvárás a jogszociológiai kutatásokkal szemben, hogy a módszertani és elméleti megalapozottság egyenrangú szerepet kapjon, a kötet szerzői által végzett vizsgálatokban egyértelműen megvalósultak. A kötetben feltett kutatási kérdések és megjelenített kutatási irányok mind a mai napig aktuálisak és azok is maradnak, hiszen a jog és a társadalom állandó kölcsönhatásban áll egymással, ami így folyamatosan ad kutatási témát a jogászoknak, társadalomtudósoknak. A kutatás során felvett adatok és a kötet szerzői által megjelölt lehetséges kutatási irányok további vizsgálatoknak adhatnak teret a jövőben.

A tanulmánykötet által bemutatott kutatások, illetve a kutatócsoport által végzett vizsgálatok erősen kvantitatív alapon nyugszanak, pedig a kvalitatív módszerek is alkalmasak a jogtudat vizsgálatára, ahogyan ezt a tanulmánykötet utolsó írása is bizonyítja. Az írás az ügyvédek véleményét, attitűdjét mutatja be Utasi Ágnes kutatása során felvett interjúk és a két szerző saját interjúira alapozva. A jogtudat-kutatásokban alkalmazható kvalitatív módszerek használatáról – például narratív életútinterjú – *A jogtudat narratív értelmezése* című kötetben olvasható több érv.¹¹ A kvalitatív módszerek egyik nagy erénye, hogy mélyebb tudást biztosít az adott kérdésben, ezek által a kvantitatív jellegű kutatások által felvetett kérdéseket, dilemmákat részletesebben és mélyrehatóbban meg lehet ismerni és érteni. A tanulmánykötet által felvetett további kutatási irányok vizsgálatára a kvantitatív módszerek mellett például az interjúk módszerek vagy a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés is eredményre vezet, ahogyan a fent hivatkozott könyv bevezetőjében olvasható: „Empirikus jogtudat-kutatás nincs a kortársak élményeinek, joggal kapcsolatos viszonyulásainak értelmezése nélkül.”¹²

A kötet érdemei mellett azonban egy-két kritikát is meg kell fogalmazni. A kötet számos alkalommal említi, hogy a jogtudat-kutatások szorosan összefüggnek a kriminológiai kutatásokkal és merítenek is azokból. Ennek ellenére a monográfia alig említ, hivatkozik kriminológiai kutatásra; a kortárs kriminológiai vizsgálatokra, kutatókra pedig csak elvétve van utalás, annak ellenére, hogy a kriminológiai tudás kapcsolatban áll a jogszociológiai kutatásokkal, ahogyan ezt a szerzők is leszögezik. Természetesen a kötet nem kriminológiai fókuszú, de a számos kriminológiai utalás mögött kevés a konkrét hivatkozás. A másik kritikai észrevétel a kötetben található tanulmányok önisméltására vonatkozik, a tanulmányok sok esetben repetitívek, egyes információk akár három alkalommal is olvashatóak. Ez valamelyest érthető,

¹¹ FLECK Zoltán [et al.] (szerk.): *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 2017).

¹² Lásd FLECK (11. l.).

mivel a szerzők a kutatási anyagot több oldalról dolgozták fel, így elkerülhetetlen, hogy ne merüljenek fel újból egyes témakörök, ennek ellenére az olvasásban zavaró a sok ismétlés.

A bevezető tanulmányában egy igen fontos kérdés merül fel: van-e értelme a jogtudat-kutatásoknak (57. o.). Erre válaszként a *Jogtudat és a jogi kultúra hatása a magyar jogrendszerre* című tanulmányban (147. o.) megfogalmazottakat érdemes felhívni, miszerint: „a jog társadalmi jelenség, amely a társadalmi környezet hatására formálódik és a társadalmon belül hat (vagy nem hat).” Ez a megfogalmazás erősen utal a már korábban is felvetett gondolatra, miszerint a jog és a társadalom szorosan összekapcsolódik, a jogot nem lehet és nem is érdemes a társadalom jellegzetességeinek megismerése nélkül vizsgálni. A jogtudat, a jogi kultúra vizsgálata segíthet megérteni egyes társadalmi jelenségeket, a jogi intézmények működésének hatékonyságát vagy éppenséggel deficitjeit, vagy akár a történelmi, kulturális jellegzetességek hatását a jogtudatra, jogi kultúrára.

Van-e értelme a jogtudat-kutatásoknak? Igen, van, amelyet a témában megjelenő egyre bővülő nemzetközi és hazai szakirodalom, szakmai műhely és tudományos vita is alátámaszt, köztük e tanulmánykötetben megjelent kutatások és megfogalmazott elméleti kérdések, lehetséges kutatási irányok.

*Szontagh Veronika**

* Kutatási asszisztens, MTA TK Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: Szontagh.VeronikaAnna@tk.mta.hu